
Marian WOŹNIAK

Politechnika Rzeszowska im. Ignacego Łukasiewicza

ZRÓWNOWAŻONA PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ KIERUNKIEM WYKORZYSTANIA ZASOBÓW NATURALNYCH OBSZARU RZEKA SAN

Streszczenie

Celem rozdziału jest ukazanie zasobów naturalnych jako determinanty rozwoju zrównoważonej przedsiębiorczości na obszarze Rzeki San, w gminach położonych wzdłuż rzeki San pomiędzy Sanokiem a Jarosławiem oraz synteza głównych kierunków tego rozwoju. W rozdziale pojęcie zrównoważonej przedsiębiorczości sprowadza się do działań z zakresu polityki, biznesu oraz społeczeństwa, zmierzających w kierunku podejmowania działalności gospodarczej przyjaznej społeczeństwu oraz środowisku. Dzięki temu przyczynia się ona do zrównoważonego rozwoju gospodarki regionu, nazywanej często zieloną gospodarką, będącą odzwierciedleniem na wzrastające zagrożenia ekologiczne związane z potęgującym się globalnym kryzysem ekologicznym. Zasoby naturalne w rozdziale utożsamia się z zasobami środowiska, obejmującymi ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, a szczególnie gleby, kopaliny, wody, powietrze, krajobraz, klimat oraz pozostałe elementy bioróżnorodności, a także wzajemne relacje zachodzące pomiędzy tymi elementami. Analizą rozwoju przedsiębiorczości zrównoważonej objęto tereny administracyjne województwa podkarpackiego, zlokalizowane wzdłuż rzeki San, pomiędzy Sanokiem a Jarosławiem, w skład których weszły wszystkie gminy obszaru Rzeki San, jako specjalnego obszaru ochrony siedlisk o znaczeniu europejskim. Analiza rozwoju przedsiębiorczości na badanym obszarze wykazała, że ważnym czynnikiem rozwoju przedsiębiorczości na obszarze Rzeki San są jego zasoby naturalne związane z jakością gleb o wysokim wskaźniku waloryzacji rolniczej, szczególnie predysponowane do rozwoju produkcji rolnej oraz że rozwój zrównoważonej przedsiębiorczości należy głównie utożsamiać z rozwojem usług turystycznych, szczególnie agroturystyki, a także branż pokrewnych związanych z obsługą ruchu turystycznego i poprawą jakości życia mieszkańców, a więc z handlem i budownictwem.

Słowa kluczowe: zrównoważona przedsiębiorczość, zasoby naturalne, obszar Rzeki San

SUSTAINABLE ENTREPRENEURSHIP DIRECTING THE USE OF NATURAL RESOURCES IN THE SAN RIVER AREA

Summary

The purpose of the chapter is to show natural resources as determinants of the development of sustainable entrepreneurship in the San River area, in the municipalities located along the San River between Sanok and Jarosław, and a synthesis of the main directions of this development. In the chapter, the concept of sustainable entrepreneurship boils down to activities in the field of politics, business and society, aiming at undertaking economic activities that are friendly to the society and the environment. Thanks to this, it contributes to the sustainable development of the region's economy, often referred to as the green economy, which is a response to the growing ecological threats associated with the escalating global ecological crisis. Natural resources in the chapter are identified with environmental resources, including all natural elements, including those transformed as a result of human activity, in particular the surface of the earth, minerals, water, air, landscape, climate and other elements of biodiversity, as well as mutual relations between these elements. The analysis of the development of sustainable entrepreneurship covered administrative areas of the Podkarpackie Province, located around the San River, between Sanok and Jarosław, which included all municipalities of the San River area as a special area of conservation of habitats of European significance. An analysis of the development of entrepreneurship in the studied area showed that an important factor in the development of entrepreneurship in the San River area are its natural resources related to the quality of soil with a high index of agricultural valorization, especially predisposed to the development of agricultural production, and that the development of sustainable entrepreneurship should be mainly identified with the development of tourist services, especially agritourism, as well as related industries related to tourist service and improvement of the quality of life of residents, i.e. trade and construction.

Keywords: sustainable enterprise, natural resources, San River area

1. Wprowadzenie

Zasoby naturalne uznawane za podstawowe zasoby lokalne świadczą o predyspozycji i konkurencyjności każdej jednostki przestrzennej do rozwoju i osiągnięcia odpowiedniego w danym momencie poziomu przedsiębiorczości. Tworzą specyficzną kategorię ekonomiczną i wchodzą w skład bogactwa regionu, stanowiąc czynniki sprzyjające jego rozwojowi społeczno-gospodarczemu, związanemu ze specyfiką miejsca, utożsamianą z cechami terenu, korzyściami miejsca i walorami przestrzeni lokalnej, warunkami środowiskowymi, czyli wszelkimi zasobami i walorami środowiska przyrodniczego oraz warunkami związanymi z zagospodarowaniem przestrzeni.

Ekologiczny paradygmat ekonomii traktuje wartości środowiskowe i podporządkowany im rozwój gospodarczy jako absolutnie nadrzędne w relacji celów formułowanych w tradycyjnej teorii ekonomii, a zachowanie jego stałości w stanie nie pogarszającej się jakości środowiska naturalnego uznaje za najważniejszy cel rozwoju gospodarczego [Czaja 2012, s. 28–50]. Ekonomia rozwoju zrównoważonego analizuje wszelkiego typu zależności gospodarki od środowiska, które traktuje jako habitat życia człowieka oraz miejsce, w którym prowadzi on wszelką działalność gospodarczą [Poskrobko 2013, s. 1–24]. Działalność ta powinna być podporządkowana zielonej gospodarce profilowanej przez człowieka, która podkreśla ograniczenie negatywnego oddziaływania człowieka na środowisko naturalne, na atmosferę, ograniczenie wykorzystania zasobów naturalnych, głównie zasobów nieodnawialnych, lepsze wykorzystanie wody, energii, ziemi uprawnej, a także zasobów przyrodniczych i krajobrazowych, które dostarczają usługi ekosystemów. Usługi te wyodrębniają cztery kategorie: usługi zaopatrujące, opisujące materiały i energię dostarczaną przez ekosystemy (np. warunki do produkcji żywności, materiały budowlane, dostarczanie wody, rośliny lecznicze), usługi regulujące jakość powietrza i gleby, usługi siedliskowe, zapewniające przestrzeń życiową i utrzymującą różnorodność oraz usługi kulturowe związane z korzyściami czerpanymi przez ludzi z kontaktu z ekosystemami.

Zrównoważona przedsiębiorczość jest związana z ograniczeniem wyczerpywania się zasobów naturalnych oraz ograniczeniem niekorzystnego oddziaływania na środowisko, jest zatem odpowiedzią na środowisko oraz społeczne wyzwania [Dean, McMullen 2007, s. 50–76] i ściśle połączona ze zrównoważonym rozwojem, czyli sposobem gospodarowania, w którym zaspokojenie potrzeb obecnego pokolenia nie zmniejszy szans zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń.

2. Cel i metodyka badań

Celem rozdziału jest ukazanie zasobów naturalnych jako determinanty rozwoju zrównoważonej przedsiębiorczości na obszarze Rzeki San oraz synteza głównych kierunków jej rozwoju.

Zgromadzone dane odzwierciedlają sytuację ekonomiczną, bazującą na analizie danych wtórnych pochodzących ze sprawozdawczości Głównego Urzędu Statystycznego, Urzędu Statystycznego w Rzeszowie oraz Podkarpackiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Boguchwale za lata 2017–2018.

Diagnozowanie podjęte w rozdziale spełnia wymagania badania pełnego, bowiem analizą objęto wszystkie gminy obszaru Rzeki San i ma charakter monograficzny, polegający na szczegółowej eksploracji całej badanej zbiorowości. Badanie ma charakter jakościowy, gdyż jego celem jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, dlaczego przedsiębiorczość w gminach badanego obszaru opiera się na jego zasobach naturalnych oraz jakie są determinanty rozwoju przedsiębiorczości zrównoważonej.

Przedstawiona w rozdziale analiza obejmuje gminy obszaru Rzeki San wyodrębnione na podstawie utworzonego w 2009 r. na mocy decyzji Komisji Europejskiej wykazu terenów mających znaczenie dla Wspólnoty, składających się na kontynentalny region biogeograficzny i zatwierdzonego rozporządzeniem Ministra Środowiska w 2017 r.

W skład obszaru Rzeki San wchodziły tereny administracyjne województwa podkarpackiego, zlokalizowane wokół rzeki San, pomiędzy Sanokiem a Jarosławem o długości około 171 km. Obszar ten obejmuje miasto na prawach powiatu Przemyśl, cztery gminy miejskie: Dynów, Jarosław, Radymno i Sanok oraz 15 gmin wiejskich: Dydnia i Nozdrzec z powiatu brzozowskiego, Dynów z powiatu rzeszowskiego, Jarosław, Laszki i Radymno z powiatu jarosławskiego, Dubiecko, Krasieczyn, Krzywca, Medyka, Orły, Przemyśl, Stubno i Żurawica z powiatu przemyskiego, Sanok z powiatu sanockiego.

3. Istota zrównoważonej przedsiębiorczości

Przedsiębiorczość, zgodnie z definicją Komisji Europejskiej, to „zdolność osoby do wcielenia pomysłów w czyn. Obejmuje ona twórczość, innowacyjność i podejmowanie ryzyka, a także zdolność do planowania przedsięwzięć i kierowanie nimi dla osiągnięcia zamierzonych celów, jest podstawą bardziej konkretnych umiejętności i wiedzy potrzebnych osobom podejmującym przedsięwzięcia o charakterze społecznym lub komercyjnym” [Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej Dziennik L394/10]. Przedsiębiorczość przez większość ekonomistów jest uznawana za główny motor rozwoju gospodarczego [Schumpeter 1934, s. 131–132; Shane, Venkataraman 2000, s. 217–226], a wielu z nich podkreśla, że „bez silnych organizacji nie ma zrównoważonego rozwoju, a tym samym nie ma przyszłości” [Weidinger 2014, s. 287–301]. Rozwój zrównoważony to świadoma opcja ukazująca kierunki i mechanizmy zbieżne z systemem maksymalizującym korzyści osiągnięte w warunkach rynkowych. Dokonuje się on na podstawie decyzji bazujących na obszarach: gospodarka, społeczeństwo oraz środowisko [Graczyk 2009, s. 99–108]. Wszyscy mają prawo do korzystania ze środowiska, które jednak powinno być regulowane mechanizmem rynkowym [Graczyk 2000, s. 23–30]. Uwzględnienie rozwiązań rynkowych daje liczne korzyści w aspekcie zrównoważonego rozwoju, do których Graczyk zalicza [[http://www.pte.pl/kongres/referaty/Graczyk %20Andrzej/Graczyk%20 Andrzej%20%20 INSTRUMENTY%20RYNKOWE%20W%20ZR%20C3%93WNOWA%20BBONYM%20ROZWOJU%20\(NA%20PRZYK%20C5%81ADZIE%20POLITYKI%20EKOLOGICZNEJ](http://www.pte.pl/kongres/referaty/Graczyk%20Andrzej/Graczyk%20Andrzej%20%20INSTRUMENTY%20RYNKOWE%20W%20ZR%20C3%93WNOWA%20BBONYM%20ROZWOJU%20(NA%20PRZYK%20C5%81ADZIE%20POLITYKI%20EKOLOGICZNEJ), dostęp: 04.05.2019]:

- ◆ alokację zasobów środowiskowych,
- ◆ niepogarszanie, a najlepiej poprawę jakości środowiska,
- ◆ ukierunkowanie przedsiębiorczości na działania związane ze zrównoważonym rozwojem,

- ◆ pielęgnowanie oraz odtwarzanie środowiska w kierunku funkcji, do którego jest predysponowane.

Przedsiębiorczość i zrównoważony rozwój spaja koncepcja długowieczności, zapewniającej długotrwałe wartości towarów oraz zachowanie aktualnych zasobów dla przyszłych pokoleń [Greco, de Jong 2017, s. 10–14], a zrównoważona przedsiębiorczość jest coraz częściej ukazywana jako odpowiedź na wymagania środowiska oraz rozwoju zrównoważonego [Dean, McMullen 2007, s. 50–76; Cohen, Winn 2007, s. 29–49].

Przedsiębiorczość, a tym bardziej przedsiębiorczość zrównoważona, to działania uwzględniające identyfikację, ocenę i eksploatację szans wprowadzenia nowych produktów i usług na rynek, często opierając się na zasobach naturalnych, które są istotnym elementem procesu przedsiębiorczego [Timmons 1999, s. 329]. Według Targalskiego [1999, s. 79–93] przedsiębiorczość jest procesem wykorzystania szans i zagrożeń oraz dostępnych zasobów.

Przedsiębiorczość zrównoważona jest interpretowana także jako przedsiębiorczość ekologiczna łącząca przedsiębiorczość nastawioną na zysk ze zrównoważonym rozwojem, uwzględniającym kwestie środowiskowe na tle kwestii ekonomicznych i społecznych [Allen, Malin 2008, s. 50–76; Hörisch 2015, s. 286–300], a polityka rozwoju przedsiębiorczości, szczególnie na obszarach wiejskich, powinna w większym stopniu akcentować wykorzystanie w swojej działalności specyfiki lokalnej, związanej z położeniem, jakością środowiska przyrodniczego i funkcjami danego obszaru [Bański i wsp. 2015, s. 1, 6–9].

Zrównoważoną przedsiębiorczość wielu autorów sprowadza do odkrywania, tworzenia oraz wykorzystania dostępnych zasobów, które w sposób zrównoważony generują korzyści społeczne i, co bardzo ważne, środowiskowe [Hockerts, Wüstenhagen 2010, s. 481–492]. Zrównoważona przedsiębiorczość łączy działania z zakresu polityki, biznesu oraz społeczeństwa w kierunku podejmowania działalności gospodarczej przyjaznej społeczeństwu oraz środowisku, dzięki czemu przyczynia się do zrównoważonego rozwoju gospodarki regionu, nazywanej często zieloną gospodarką, która jest odzewem na wzrastające zagrożenia ekologiczne związane z potęgującym się globalnym kryzysem ekologicznym. W światowej literaturze pojęcie to jest głównie ukazywane jako *green economy*, czego przykładem jest opracowanie Programu Środowiskowego Narodów Zjednoczonych (UNEP), które następnie zostało przez tę organizację rozpowszechnione jako Inicjatywa Zielonej Gospodarki pod hasłem Globalnego Zielonego Nowego Ładu [Wyszykowska, Rogalska 2014, s. 32–51]. Ryszawska [2013, s. 48–54] pojęcie zielonej gospodarki sprowadziła do Indeksu Zielonej Gospodarki, opierając się na interpretacji wskaźników dotyczących: bioróżnorodności, emisji zanieczyszczeń, zużycia zasobów naturalnych, ubóstwa i nierówności społecznej, wpływu gospodarki na środowisko czy polityki środowiskowej.

Analizując przedstawione w literaturze interpretacje zielonej gospodarki, można stwierdzić, że wykazują one wspólny odnośnik, jakim jest konieczność prowadzenia rozsądnej działalności wobec zasobów naturalnych oraz ograniczenia

emisji wszelkich zanieczyszczeń środowiska, w konsekwencji prowadzących do ich ochrony oraz poprawy dobrobytu, sprawiedliwości społecznej i jakości życia wszystkich mieszkańców regionu [Ryszawska 2013, s. 50; Measuring... 2013, s. 9–11]. W rzeczywistości oznacza to, że zielona gospodarka dotyczy przede wszystkim wszelkich działań związanych z:

- ◆ świadomym zarządzaniem obszarami leśnymi,
- ◆ odpowiednim kształtowaniem zasobów wodnych,
- ◆ efektywnym wykorzystaniem zasobów gleby,
- ◆ analizą i oceną oddziaływania działalności człowieka na stan środowiska.

Zielona gospodarka jest idealistyczną koncepcją podejmowaną w praktyce, w celu poprawy jakości życia i osiągnięcia równości społecznej, przy zahamowaniu zużycia zasobów naturalnych i ograniczeniu zagrożeń ekologicznych [Górka, Łuszczuk 2014, s. 22–31]. Zielona gospodarka wykazuje wiele powiązań z trwałą gospodarką czy rozwojem zrównoważonym, gdyż, będąc pochodną polityki środowiskowej, społecznej i gospodarczej, sprzyja racjonalnemu wykorzystaniu zasobów naturalnych w procesach produkcji i konsumpcji oraz ogranicza zanieczyszczenie środowiska naturalnego, co prowadzi do zawężenia więzi pomiędzy środowiskiem, gospodarką i człowiekiem.

4. Zasoby naturalne elementem procesu przedsiębiorczego

Pierwotnie zasoby naturalne były utożsamiane z ziemią służącą produkcji rolnej. Następnie do kategorii tej włączono również surowce pochodzenia mineralnego, a współcześnie w skład zasobów wchodzi również tzw. dobra wolne, jak woda, powietrze, a nawet wartości krajobrazowe i klimatyczne. Z wielu interpretacji zasobów naturalnych na uwagę zasługuje definicja A. Spocheza [Silski, Madej 1993, s. 51], według której zasoby naturalne są elementami środowiska naturalnego, mającymi rzeczywiste lub potencjalne znaczenie dla życia i dobrobytu człowieka, są to naturalne elementy środowiska geograficznego wykorzystywane przez człowieka, do których zalicza się użyteczne w określonych warunkach, miejscu i czasie złoża minerałów, zasoby wodne, glebowe, bioróżnorodność, formy terenu oraz warunki klimatyczne.

Już w 1910 roku G. Pichota [Jakubczyk 2002, s. 120–169] przedstawił jedno z pierwszych naukowych określeń zasobów naturalnych, za które uznał pięć rodzajów surowców koniecznych do prosperowania cywilizacji, a mianowicie: drzewo, woda, węgiel, żelazo i produkty rolnicze. Do definicji tej obecnie nawiązuje Jakubczyk [2002, 120-169], który w rozszerzonej jej wersji podkreśla, że zasoby naturalne to bogactwa natury, jak minerały, woda, powietrze, flora czy fauna oraz siły przyrody i walory środowiska przyczyniające się do osiągnięcia odpowiedniej jakości życia człowieka, a więc uwzględniające także przestrzeń geograficzną, piękno krajobrazu czy mikroklimat.

Uwzględniając funkcje i znaczenie zasobów naturalnych, dzieli się je na niewyczerpywalne niezmiennialne, jak położenie geograficzne i nasłonecznienie, oraz

niewyczerpywalne zmienialne, jak powietrze i woda, a także zasoby wyczerpywalne, które istotnie łączą gospodarkę ze środowiskiem. Coraz częściej przy interpretacji zasobów naturalnych pojawia się ich rozwinięcie o usługi ekosystemów, które są korzyściami uzyskiwanymi przez społeczeństwo dzięki ekosystemom [Costanza i wsp. 1997, s. 253–260; Fisher i wsp. 2009, s. 643–653]. Usługi te można zinterpretować jako specyficzny strumień korzyści generowanych przez kapitał przyrodniczy. Są to usługi związane z działalnością gospodarczą, mającą na celu zaspokojenie bezpośrednich potrzeb społeczeństwa, a zatem poprawę jakości ich życia. Usługi ekosystemów to korzyści z nich czerpane przez ludzi, głównie: żywność, woda pitna, drewno, regulacja klimatu, ochrona przed naturalnymi zagrożeniami, kontrola erozji gleby, składniki farmaceutyczne i miejsce rekreacji (ryc. 1.).



Ryc. 1. Usługi ekosystemów oferowane mieszkańcom

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Solon, *Koncepcja „Ecosystem services” i jej zastosowanie w badaniach ekologiczno-krajobrazowych*, [w:] *Struktura i funkcjonowanie systemów krajobrazowych: meta – analizy, modele, teorie i ich zastosowania*, *Problemy Ekologii Krajobrazu* 21, 2008, J. Chmielewski (red.), s. 25–44; B. Feledyn-Szewczyk, R. Kazimierczak, E. Rembiałowska, M. Staniak, *Bioróżnorodność obszarów wiejskich. Dobre praktyki rolnicze*, Fundacja Ziemia i Ludzie, Warszawa 2016, s. 15

Zasoby naturalne często utożsamia się z zasobami środowiska, które zgodnie z art. 3. pkt. 39 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska [Dz.U. 2001 Nr 62, poz. 627] obejmują „ogół elementów przyrodniczych, w tym także przekształconych w wyniku działalności człowieka, obejmujących w szczególności powierzchnię ziemi, kopaliny, wody, powietrze, klimat oraz pozostałe elementy różnorodności biologicznej, a także wzajemne oddziaływanie po-

między tymi elementami”, do których Europejska Konwencja Krajobrazowa do-
dała krajobraz jako istotny zasób, a już nie tylko jako dobro wolne [Dz.U.
Nr 14, poz. 98].

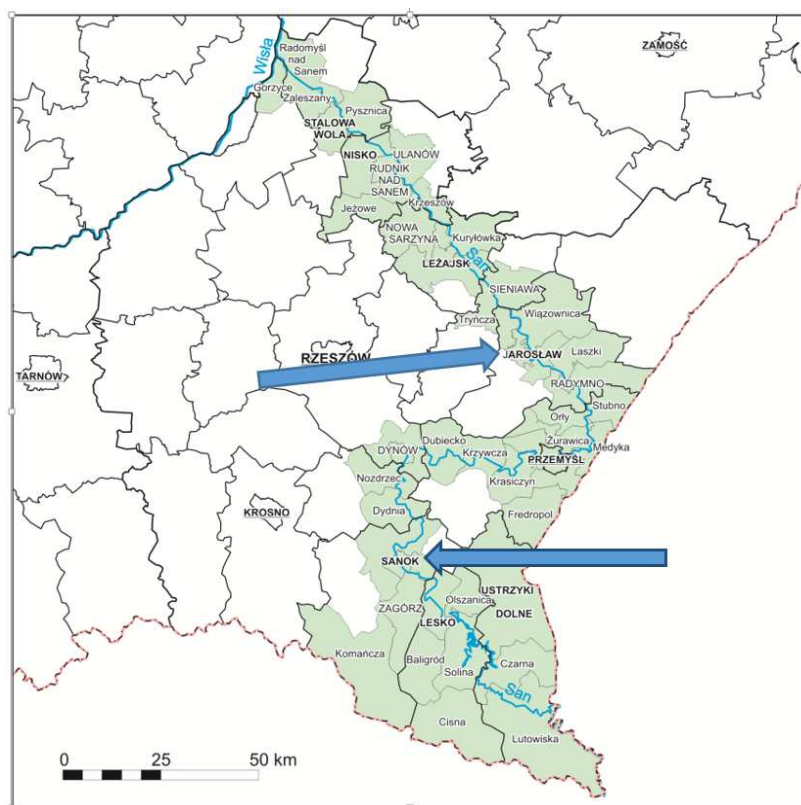
5. Charakterystyka obszaru Rzeka San

Obszar Rzeka San to specjalny obszar ochrony siedlisk, który został utwo-
rzony w marcu 2009 r. na mocy decyzji Komisji Europejskiej z 12 grudnia
2008 r., aktualizującej na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG wykaz terenów ma-
jących znaczenie dla Wspólnoty, składający się na kontynentalny region biogeo-
graficzny [Dyrektywa Rady 92/43/EWG; Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej
L43/63]. W 2017 roku rozporządzeniem Ministra Środowiska został on formalnie
zatwierdzony jako specjalny obszar ochrony siedlisk [Dz.U. z dnia 14 września
2017 r. poz.1738].

W skład tego obszaru wchodzi tereny administracyjne województwa podkar-
packiego, zlokalizowane wzdłuż rzeki San, pomiędzy Sanokiem a Jarosławiem
o długości około 171 km. W skład obszaru Rzeka San wchodzi miasta: Sanok,
Dynów, Przemyśl, Radymno i Jarosław oraz gminy wiejskie: Sanok, Dydnia, Noz-
drzec, Dynów, Przemyśl, Dubiecko, Krzywca, Krasiczyn, Medyka, Żurawica,
Orły, Stubno, Radymno, Laszki i Jarosław (ryc. 2.).

Obszar Rzeka San obejmuje powierzchnię położoną na wysokości 175–
–280 m n.p.m. obejmującą środkowy bieg Sanu, który w znacznej części posiada
specyfikę rzeki podgórskiej charakteryzującej się nisko przekształconą linią brze-
gową oraz urozmaiconym w dużym stopniu naturalnym korytem. Krajobraz ob-
szaru tworzą przede wszystkim łąki oraz pola uprawne, a także pasy wierzbowo-
topolowych zadrzewień. W skład obszaru wchodzi następujące formy ochrony:
Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków – Pogórze Przemyskie, Park Krajobrazowy
Gór Słonnych, Park Krajobrazowy Pogórza Przemyskiego, Wschodniobeskidzki
Obszar Chronionego Krajobrazu oraz Przemysko-Dynowski Obszar Chronionego
Krajobrazu. Obszar Rzeka San ma chronić ważne dla Europy gatunki zwierząt,
które stanowi 14 gatunków ptaków, 10 gatunków ryb oraz dwa gatunki ssaków
[<http://rzeszow.rdos.gov.pl/files/artykuly/21760/zalrs.pdf>; [http://ine.eko.org.pl/
index_areas.php?rek=570](http://ine.eko.org.pl/index_areas.php?rek=570), dostęp: 20.03.2019].

Obszar Rzeka San w całości wchodzi w skład obszaru Natura 2000, którego
podstawowym celem jest ochrona cennych przyrodniczo siedlisk, a także rzadkich
i szczególnie zagrożonych w skali Europy gatunków oraz ochrona bioróżnorodno-
ści. Program Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000 opiera się na dwóch
unijnych dyrektywach, tj.: dyrektywie ptasiej [Dyrektywa Parlamentu Europej-
skiego i Rady 2009/147/WE] określającej kryteria wyznaczania ostoi gatunków
ptaków narażonych na wyginięcie oraz dyrektywie siedliskowej [Dyrektywa Rady
92/43/EWG] określającej zasady ochrony pozostałych gatunków zwierząt, roślin
i siedlisk przyrodniczych.



Ryc. 2. Położenie obszaru Rzeki San

Źródło: opracowanie własne na podstawie: P. Churski, A. Miszczuk, *Błękitny San. Podkarpackie przestrzeń otwarta*, Rzeszów 2013, s. 21

Na obszarach Natura 2000 dopuszcza się gospodarowanie uwzględniające funkcjonowanie przedsiębiorstw i prowadzenie gospodarstw rolnych, biorąc pod uwagę racjonalne zarządzanie zasobami. W efekcie oznacza to ochronę zagrożonych gatunków i siedlisk, przy jednoczesnym umożliwieniu korzystania z odpowiednich programów pomocowych, np. rolno-środowiskowych, wpływających pozytywnie na stan bioróżnorodności. Obszary Natura 2000 to także szansa na rozwój turystyki przyrodniczej czy agroturystyki. Badania przeprowadzone przez autorów *Ekspertyzy* [Makowski i wsp. 2012, s. 31] dotyczącej gospodarowania na obszarach Natura 2000 pokazuje, że 37% mieszkańców tych obszarów wskazuje ich pozytywny wpływ, przy jednoczesnym udziale 34% opinii negatywnych oraz 29% niezdecydowanych. Badania potwierdzają, że korzystny wpływ obszarów Natura 2000 dostrzegają przede wszystkim przedsiębiorcy z branży handlowej, noclegowej i gastronomicznej, czyli wykorzystujący wartości środowiska przyrodniczego. Charakterystykę gmin obszaru Rzeki San przedstawiono w tab. 1.

Tabela 1. Charakterystyka gmin obszaru Rzeki San

Gminy	Powierzchnia obszaru [km ²]	Ludność obszaru [na km ²]	Użytki rolne [% powierzchni obszaru]	Specyfika działalności rolniczej	Lesistość [% powierzchni obszaru]
Dubiecko	154	60	54,3	wielodochodowe rozdrobnione rolnictwo	40,6
Dydnia	130	61	52,2	dominacja rolnictwa tradycyjnego	42,8
Dynów	118	881	59,9	dominacja rolnictwa tradycyjnego	35,7
Dynów m.	25	250	77,6	–	11,9
Jarosław	113	116	89,6	wielodochodowe rozdrobnione rolnictwo	3,0
Jarosław m.	35	1095	71,9	–	0,5
Krasiczyn	124	41	31,3	wielodochodowe rozdrobnione rolnictwo	62,3
Krzywcza	95	52	46,9	dominacja rolnictwa tradycyjnego	47,9
Laszki	138	51	74,4	przewaga funkcji rolniczej	19,4
Medyka	61	108	84,2	dominacja rolnictwa tradycyjnego	2,5
Nozdrzec	121	68	60,8	dominacja rolnictwa tradycyjnego	33,7
Orły	70	126	91,9	wielodochodowe rozdrobnione rolnictwo	2,2
Przemyśl	108	97	60,4	wielodochodowe rozdrobnione rolnictwo	33,7
Przemyśl m.	46	1338	53,6	–	16,5
Radymno	182	63	74,1	przewaga funkcji rolniczej	16,5
Radymno m.	14	302	73,7	–	-
Sanok	232	77	55,4	wielodochodowe rozdrobnione rolnictwo	39,9
Sanok m.	38	997	41,4	–	32,6
Stubno	89	44	82,8	dominacja rolnictwa tradycyjnego	11,8
Żurawica	96	135	80,1	przewaga funkcji rolniczej	11,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie: Województwo Podkarpackie. Podregiony. Powiaty. Gminy 2017, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2017; Województwo Podkarpackie. Podregiony. Powiaty. Gminy 2018, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018; Obszary wiejskie w województwie podkarpackim na podstawie badania Monitoring rozwoju obszarów wiejskich (MROW) Etap III, IRWiR PAN, Rzeszów–Warszawa 2018

Obraz gmin obszaru Rzeki San charakteryzuje się przede wszystkim dominacją powierzchni zajmowanej pod użytki rolne i lasy. Gminy analizowanego obszaru wyróżniają się także znaczną powierzchnią terenów prawnie chronionych,

o szczególnych walorach przyrodniczych. Największy udział tych terenów występuje w gminach powiatu sanockiego (81,4%) i przemyskiego (70,7%), a najmniejszy w gminach powiatu jarosławskiego (23,1%).

Na obszarze Rzeki San występują gminy z dominacją rolnictwa tradycyjnego, gminy z przewagą funkcji rolniczej oraz gminy wielodochodowe o rozdrobnionym rolnictwie. Gminy z dominacją rolnictwa tradycyjnego charakteryzują się gospodarką lokalną związaną głównie z funkcjami rolniczymi, ale jednocześnie posiadają duże problemy związane z lokalnymi finansami publicznymi oraz niską aktywnością społeczną i bardzo słabymi warunkami mieszkaniowymi. Gminy z przewagą funkcji rolniczej są w fazie przejścia z względnie monofunkcyjnej na wielofunkcyjną strukturę lokalnej gospodarki, poszukującej swojej ścieżki specjalizacyjnej. Gminy wielodochodowe o rozdrobnionym rolnictwie charakteryzują się rozdrobnioną strukturą obszarową gospodarstw, gdzie praca w nich przeważnie jest łączona z pracą poza gospodarstwem, często z codziennymi dojazdami do miast oraz słabo rozwiniętym sektorem rolnym.

6. Przedsiębiorczość w gminach obszaru Rzeki San

Obszar Rzeki San wchodzi w skład większego obszaru nazwanego Błękitnym Sanem, obejmującego teren 6 732 km², zatem powinien preferować elementy Programu Strategicznego Błękitny San, w którym są akcentowane między innymi priorytety uwzględniające poprawę poziomu produktywności rolnictwa i rzemiosła, poprawę funkcjonowania infrastruktury turystycznej, rewitalizację i ochronę obiektów dziedzictwa kulturowego czy utrzymanie walorów środowiskowych i kulturowych. W założeniach strategicznych projektu podkreśla się, że podstawową działalnością gospodarczą gmin obszaru Błękitny San jest rolnictwo oraz powiązane z rolnictwem przetwórstwo rolno-spożywcze, a także wspieranie rozwoju turystyki opartej na zasobach środowiskowych i krajobrazowych [Churski, Miszczuk 2013, s. 27–39, 70].

Charakterystykę podmiotów gospodarki narodowej gmin obszaru Rzeki San przedstawiono w tab. 2.

Z danych charakteryzujących stan przedsiębiorczości w gminach obszaru Rzeki San wynika, że największa liczba podmiotów gospodarczych występuje w branżach: handel i naprawa pojazdów samochodowych, budownictwo oraz przemysł. Największą skalą przedsiębiorczości, wyrażoną liczbą podmiotów gospodarki narodowej, charakteryzują się gminy miejskie Przemysł, Jarosław oraz Sanok, zaś najmniejszą gminy Stubno, Krzywczyna i Laszki. Interpretując liczbę podmiotów gospodarczych przypadających na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym, największą skalę przedsiębiorczości obserwuje się w gminie wiejskiej Przemysł oraz w gminach miejskich Jarosław, Przemysł i Sanok, zaś najmniejszą w gminach wiejskich Laszki, Radymno i Dynów.

Tabela 2. Podmioty gospodarki narodowej gmin obszaru Rzeka San w rejestrze REGON

Gminy	Podmioty ogółem	Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	Przemysł	Budownictwo	Handel, naprawa pojazdów samochodowych	Zakwaterowanie i gastronomia	Liczba gospodarstw agroturystycznych	Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON na 10 tys. ludności w wieku produkcyjnym
Dubiecko	497	0,8	11,9	23,1	21,5	2,8	6	844
Dydnia	403	3,5	8,2	27,8	20,1	1,2	7	798
Dynów	323	4,6	10,8	30,7	18,9	2,2	6	758
Dynów m.	463	0,6	12,5	16,6	26,6	4,3	-	1209
Jarosław	831	1,3	15,4	19,6	26,0	1,9	-	993
Jarosław m.	4386	0,5	7,2	9,1	33,5	2,2	-	1908
Krasiczyn	394	12,4	8,9	10,4	22,3	5,3	7	1198
Krzywcza	280	9,3	8,2	28,6	18,9	3,9	1	891
Laszki	309	5,5	11,3	27,5	19,7	1,0	1	710
Medyka	363	1,9	6,6	13,2	31,1	3,0	8	852
Nozdrzec	402	5,5	11,7	27,1	16,7	0,1	5	809
Orły	492	2,4	10,0	13,0	30,9	2,6	-	871
Przemyśl	808	2,9	8,2	12,4	29,5	2,4	5	2254
Przemyśl m.	6524	0,3	5,4	8,2	27,2	3,1	-	1747
Radymno	537	4,9	5,8	20,9	28,1	1,5	-	746
Radymno m.	378	1,1	5,3	8,8	36,8	1,9	-	1064
Sanok	996	5,4	9,5	17,5	23,8	2,9	6	893
Sanok m.	3649	0,8	8,4	8,1	26,7	3,6	-	1572
Stubno	198	5,6	5,1	18,7	24,8	1,0	1	801
Żurawica	662	1,4	6,8	12,5	25,5	2,0	-	787

Źródło: obliczenia własne na podstawie: Województwo Podkarpackie. Podregiony. Powiaty. Gminy 2017, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2017; Województwo Podkarpackie. Podregiony. Powiaty. Gminy 2018, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018; Statystyczne Wademekum Samorządowca 2018, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018 oraz danych Podkarpackiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Boguchwale

Niska skala przedsiębiorczości w wielu gminach obszaru Rzeka San powoduje, że na obszarze tym występuje niska emisja zanieczyszczeń gazowych i pyłowych, a wyjątkiem są powiaty przemyski i jarosławski. Największą emisję zanieczyszczeń pyłowych i gazowych powietrza w 2017 r. w gminach obszaru Rzeka San odnotowano w powiecie jarosławskim (1309 ton) oraz mieście Przemyśl (547 ton). Ilość zanieczyszczeń na 1 km², praktycznie we wszystkich

gminach obszaru, osiągała stężenia nieprzekraczające obowiązujących dla tych substancji wartości kryterialnych zarówno ze względu na ochronę zdrowia, jak i ochronę roślin [Województwo podkarpackie... 2018, s. 60].

Przedsiębiorczość gmin na obszarze Rzeki San w istotny sposób powinna być zintegrowana z produkcją rolną i turystyką oraz powiązana zależnościami z usługami ekosystemów, gdyż w licznych przypadkach bazuje na lokalnych zasobach środowiska [Power 2010, s. 2959–2971; Stallman 2011, s. 131–139].

Funkcja rekreacyjna, obok rolniczej, wydaje się być jedną z podstawowych osi rozwoju obszaru Rzeki San. Należy pamiętać, że to właśnie funkcje rolnicze tego obszaru zostały uzupełnione funkcjami turystycznymi. Wzrost znaczenia formy wypoczynku w bezpośrednim kontakcie z przyrodą przemawia za tym, że połączenie funkcji turystycznej i rolniczej może się stać elementem rozwoju lokalnego. Potwierdza to zarówno liczba gospodarstw agroturystycznych, jak i podmiotów z branży zakwaterowanie i gastronomia.

Rolnictwo, w połączeniu z turystyką na obszarze Rzeki San, powinno spełniać ważną funkcję, jaką jest ochrona i wzbogacenie walorów przyrodniczych i krajobrazowych oraz wpływać na poprawę jakości życia w gminach obszaru oraz promowanie różnicowania ich gospodarki. Może to nastąpić poprzez podniesienie wskaźnika ogólnego zatrudnienia w szeroko rozumianej gospodarce wiejskiej, uwzględniającej dywersyfikację zatrudnienia i promowanie zatrudnienia kobiet na rynku pracy oraz ożywienie wsi poprzez inicjatywy łączące przedsiębiorczość z zachowaniem i ukazaniem dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi oraz poprawę lokalnej infrastruktury.

Rolnictwo obszaru powinno sprostać wymaganiom czasu, polegającym na „zrównoważonej intensyfikacji” czy „zielonej rewolucji”, której zadaniem jest sprawiedliwe korzystanie z posiadanych zasobów naturalnych w procesie zarządzania zasobami gleby w produkcji żywności [Drygas, Nurzyńska 2015, s. 336–350].

Należy sprostać wymaganiom naświetlającym nowy kierunek rolnictwa oparty na fakcie, że rolnictwo mierzy się obecnie z globalnymi czynnikami wpływającymi na wyraźnie widoczny aspekt kurczenia się zasobów naturalnych wytwarzających żywność, jak gleba, woda czy energia [Giovannucci i wsp. 2012, s. 1]. Oznacza to, że wobec rolników stawia się coraz większe wymagania, oczekując od nich odpowiedniej ilości taniej żywności, poprawy jej jakości, a jednocześnie ochrony wartości środowiskowych i krajobrazowych. Rolnictwo ma za zadanie pozytywnie oddziaływać na środowisko przyrodnicze obszaru Rzeki San, poprzez zapobieganie degradacji przyrodniczej użytków rolnych, ochronę bioróżnorodności terenów rolniczych, ochronę bądź poprawę stosunków wodnych na terenach rolniczych, zapobieganie erozji gleb, a także ograniczać zanieczyszczenie gleby i wód środkami chemicznymi.

Istotny wkład w ochronę kurczących się zasobów naturalnych ma także nauka polska, która w 2011 r., z inicjatywy profesora J. Wilkina [2011, s. 224–228], wprowadziła w życie zapisy Deklaracji Warszawskiej, nawiązujące do troski

o malejące zasoby naturalne z jednoczesnym wzrostem wydajności w rolnictwie. W deklaracji tej zaznaczono, że zrównoważona intensyfikacja oznacza „podniesienie wydajności produkcji przy jednoczesnym minimalizowaniu i ograniczeniu negatywnego wpływu na środowisko naturalne”.

7. Podsumowanie

Przedsiębiorczość na obszarze Rzeki San w dużym stopniu jest uzależniona od wartości lokalnych zasobów naturalnych i usług ekosystemów. Rozwój ekonomiczny obszaru nie może być oparty wyłącznie na rozwoju rolnictwa, ale także rozwoju przedsiębiorczości pozarolniczej, połączonej z działalnością rolniczą, gdyż gospodarka obszarów wiejskich prosperuje w dwóch równoległych, ale nie do końca spójnych sektorach, związanych z działalnością rolniczą i pozarolniczą.

Zadaniem obszaru Rzeki San jest przede wszystkim ochrona szczególnie wartościowych zasobów naturalnych, jakimi są cenne wartości środowiska przyrodniczego i specyficzna bioróżnorodność. Z tego powodu rozwój przedsiębiorczości powinien się opierać na zasadzie ochrony ich wartości, ale jednocześnie zapewnienia wysokiej jakości przestrzeni do zamieszkania, pracy, wypoczynku oraz odpowiedniej jakości życia, przy jednoczesnej gwarancji zachowania dobrego stanu środowiska oraz zachowania bioróżnorodności dzięki rozwojowi zrównoważonej przedsiębiorczości. Przedstawione w rozdziale analizy pozwalają wysnuć następujące wnioski:

- ◆ głównymi zasobami naturalnymi obszaru Rzeki San jest przyroda, leśność, krajobraz oraz klimat,
- ◆ ważnym czynnikiem rozwoju przedsiębiorczości na obszarze Rzeki San są jego zasoby naturalne związane z jakością gleb, to tereny o wysokim wskaźniku waloryzacji rolniczej, szczególnie predysponowane do rozwoju produkcji rolnej,
- ◆ przedsiębiorczość na obszarze Rzeki San w dużym stopniu jest uzależniona od wartości lokalnych zasobów naturalnych i usług ekosystemów,
- ◆ liczba podmiotów gospodarczych w gminach obszaru Rzeki San wynika głównie z położenia gminy względem ośrodków miejskich i w większości gmin wykazuje tendencje niskie lub średnie,
- ◆ rozwój zrównoważonej przedsiębiorczości należy głównie utożsamiać z rozwojem usług turystyczno-rekreacyjnych, agroturystyki oraz branż pokrewnych związanych z obsługą ruchu turystycznego, poprawą jakości życia mieszkańców, a więc handlem i budownictwem,
- ◆ modernizacji rolnictwa musi towarzyszyć rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej, głównie przetwórstwa rolno-spożywczego i produkcji wysokiej jakości produktów tradycyjnych i ekologicznych.

Bibliografia

1. Allen J.C., Malin S., *Green entrepreneurship: A method for Managing Natural Resources?* Society & Natural Resources: An International Journal 2008, 21(9).
2. Bański J., Chmieliński P., Czapiewski K., Mazur M., Szymańska M., Wilkin J., *Przedsiębiorczość na wsi – współczesne wyzwania i koncepcja rozwoju*, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2015.
3. Churski P., Miszczuk A., *Błękitny San*, Podkarpackie przestrzeń otwarta, Rzeszów 2013.
4. Cohen B., Winn M.I., *Market imperfection, opportunity and sustainable entrepreneurship*, Journal of Business Venturing 2007, 22(1).
5. Costanza R., Arge R., Groot R., Farber S., Grasso M., Hannon B., Limburg K., Naeem S., O'Neill R.V., Paruelo J., Raskin R.G., Sutton P., & Marjan van den Belt M., *The Value of the world's ecosystem services and natural capital*, Nature 1997, 387(6630).
6. Czaja S., *Problemy badawcze oraz wyzwania rozwojowe ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*, Ekonomia i Środowisko 2012, nr 3(43).
7. Dean T.J., McMullen J.S., *Toward a theory of sustainable entrepreneurship: Reducing environmental degradation through entrepreneurial action*, Journal of Business Venturing 2007, 22(1).
8. Drygas M., Nurzyńska I., *Zrównoważona intensyfikacja – mit czy realna szansa?*, [w:] *Ekonomia jest piękna? Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Wilkinowi*, Ł. Hardt, D. Milczek-Andrzejewska (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2015.
9. Feledyn-Szewczyk B., Kazimierzczak R., Rembiałowska E., Staniak M., *Bioróżnorodność obszarów wiejskich – dobre praktyki rolnicze*, Fundacja Ziemia i Ludzie, Warszawa 2016.
10. Fisher B., Turner R.K., Morling P., *Defining and classifying ecosystem services for decision making*, Ecological Economics 2009, 68(3).
11. Giovannucci D., Scherr S., Nierenberg D., Hebebrand C., Shapiro J., Milder J., Wheeler K., *Sustainable Development in the 21st Century. Food and Agriculture: The future of sustainable*, United Nations of Economics and Social Affairs Division for Sustainable Development 2012.
12. Graczyk A., *Mechanizmy rynkowe w ochronie środowiska jako czynnik zrównoważonego rozwoju*, Problemy Ekorozwoju 2009, vol. 4, no 1.
13. Graczyk A., *Teoremat Coase'a a ograniczenia w internalizacji ekologicznych kosztów zewnętrznych*, [w:] *Ekonomia i międzynarodowe stosunki gospodarcze*, B. Fiedor, J. Rymarczyk (red.), Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, nr 830, Wrocław 2000.
14. Greco A., de Jong G., *Sustainable Entrepreneurship definitions themes and research gaps*, Workingpaper series1706-CSE, Univesyty of Groningen Campus Fryslan, Netherlands 2017.
15. Górka K., Łuszczek M., *„Zielona gospodarka” i gospodarka oparta na wiedzy a rozwój trwały*, Optimum: studia ekonomiczne 2014, nr 3(69).
16. Hockerts K., Wüstenhagen R., *Greening Goliaths Versus merging Davids. Theorizing About the Role of Incumbents and New Intrants in Sunstainable Entrepreneurship*, Journal of Business Venturing 2010, 25(5).

17. Hörisch J., *The Role of Sustainable Entrepreneurship in Sustainability Transitions: A Conceptual Synthesis against the Background of the Multi-Level Perspective*, Administrative Sciences 2015, 5.
18. Jakubczyk Z., *Teoretyczne podstawy gospodarowania zasobami naturalnymi*, [w:] *Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*, B. Fiedor (red.), Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2002.
19. Makowski M., Grudzińska K., Grygoruk M., Grygoruk J., Kasjaniuk A., Kostecka A., Wierciński P., *Ekspertyza przekrojowa dotycząca ekonomicznych uwarunkowań gospodarowania na Obszarach Natura 2000*, Partnerski System Zarządzania Zmianą Gospodarczą na Obszarach Natura 2000, Stowarzyszenie Niezależnych Inicjatyw Nasza Natura, Ignatki–Osiedle 2012.
20. *Measuring Progress Towards Green Growth: OECD Indicators 2013 Report 2013*, OECD 2013.
21. *Obszary wiejskie w województwie podkarpackim na podstawie badania Monitoring rozwoju obszarów wiejskich (MROW) Etap III*, IRWiR PAN, Rzeszów–Warszawa 2018.
22. Poskrobko B., *Paradygmat zrównoważonego rozwoju jako wiodący kanon w badaniu nowych obszarów ekonomii*, *Ekonomia i Środowisko* 2013, nr 3(46).
23. Power A.G., *Ecosystem services and agriculture: tradeoffs and synergies*, *Philos Trans. R. Soc. B, BiolSci* 2010, 365(1554).
24. Ryszawska B., *Zielona gospodarka – teoretyczne podstawy koncepcji i pomiar jej wdrażania w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013.
25. Schumpeter J., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper & Row, New York 1934.
26. Shane S.I., Venkatarman S., *The promise of entrepreneurship as a field of research*, *Academy of Management Review* 2000, 25(1).
27. Silski Z., Madej T., *Ekonomia ochrony i kształtowania środowiska*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 1993.
28. Solon J., *Koncepcja „Ecosystem services” i jej zastosowanie w badaniach ekologiczno-krajobrazowych*, [w:] *Struktura i funkcjonowanie systemów krajobrazowych: meta – analizy, modele, teorie i ich zastosowania*, J. Chmielewski (red.), *Problemy Ekologii Krajobrazu* 2008, 21.
29. Stallman H.R., *Ecosystem services in agriculture: Determining suitability for provision by collective management*, *Ecological Economics* 2011, 71.
30. *Statystyczne Wademekum Samorządowca 2018*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018.
31. Targalski J., *Regionalny system innowacji – Małopolska*, *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, nr 529, Kraków 1999.
32. Timmons J.A., *New Venture Creation: Entrepreneurship for the 21 Century*, Irwin/McGraw-Hill, Boston 1999.
33. Weidinger C., *Business Success Through Sustainability*, *Sustainable Entrepreneurship*, Springer 2014.

34. Wilkin J., *Warsaw Declaration – ważna inicjatywa akademickich instytucji europejskich w sprawie udziału Unii Europejskiej w zaspokojeniu potrzeb żywnościowych świata*, Wieś i Rolnictwo 2011, nr 4.
35. *Województwo Podkarpackie. Podregiony. Powiaty. Gminy 2017*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2017.
36. *Województwo Podkarpackie. Podregiony. Powiaty. Gminy 2018*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2018.
37. Wyszykowska D., Rogalska A., *Monitorowanie zielonej gospodarki w ujęciu organizacji międzynarodowych*, Studia Ekonomiczne 2014, nr 3(69).

Źródła internetowe

38. Graczyk A., *Instrumenty rynkowe w zrównoważonym rozwoju* (na przykładzie polityki ekologicznej), IX Kongres Ekonomistów Polskich, Warszawa 2013, [http://www.pte.pl/kongres/referaty/Graczyk%20Andrzej/Graczyk%20Andrzej%20%20INSTRUMENTY%20RYNKOWE%20W%20ZR%20C3%93WNOWA%20C5%20BBONYM%20ROZWOJU%20\(NA%20PRZYK%20C5%81ADZIE%20POLITYKI%20EKOLOGICZNEJ\).pdf](http://www.pte.pl/kongres/referaty/Graczyk%20Andrzej/Graczyk%20Andrzej%20%20INSTRUMENTY%20RYNKOWE%20W%20ZR%20C3%93WNOWA%20C5%20BBONYM%20ROZWOJU%20(NA%20PRZYK%20C5%81ADZIE%20POLITYKI%20EKOLOGICZNEJ).pdf) (dostęp: 04.05.2019).
39. Natura 2000 Rzeka San, Instytut na rzecz Ekorozwoju, http://ine.eko.org.pl/index_areas.php?rek=570 (dostęp: 05.05.2019).
40. PLH180007 Rzeka San, <http://rzeszow.rdos.gov.pl/files/artykuly/21760/zalrs.pdf> (dostęp: 20.03.2019).

Akty prawne

41. Decyzja komisji z dnia 12 grudnia 2008 r. przyjmująca na mocy dyrektywy Rady 92/43/EWG drugi zaktualizowany wykaz terenów mających znaczenie dla Wspólnoty składający się na kontynentalny region biogeograficzny (notyfikowana jako dokument nr C(2008)8039)(2009/93/WE) (Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L43/63).
42. Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/147/WE z dnia 30 listopada 2009 r. w sprawie ochrony dzikiego ptactwa – wcześniej dyrektywa Rady 79/409/EWG z dnia 2 kwietnia 1979 r. w sprawie ochrony dzikiego ptactwa, (Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 20/7).
43. Dyrektywa Rady 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory (Dz.U. L 206 z 22.7.1992).
44. Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz. U. 2006 Nr 14, poz. 98).
45. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 11 sierpnia 2017 r. w sprawie specjalnego obszaru ochrony siedlisk Rzeka San (PLH180007), (Dz.U. z dnia 14 września 2017 r. poz. 1738).
46. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz.U. 2001 Nr 62, poz. 627).
47. Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2006/962/WE) (Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L394/10).

